

УДК—947.7(654)

Брехуненко В. І.

СТОСУНКИ УКРАЇНСЬКОГО ТА ДОНСЬКОГО КОЗАЦТВ ЯК ФАКТОР ПОЛЬСЬКО-КОЗАЦЬКИХ ВІДНОСИН XVI - ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

У статті досліджується вплив козацької вісі Дніпро - Дон на козацько-польські стосунки. Визначено місце українсько-донських відносин у політичних розрахунках українського козацтва. Показано, що українські козаки розглядали Військо Донське як важливий фактор своїх змагань з Польщею. Вони активно використовували в своїх інтересах Дон як недосяжну для Варшави територію та ще один шлях для виходу в море. Під час козацьких війн 1625, 1630, 1637—1638 рр. українські козаки прагнули заручитися збройною підтримкою донців, а також запорожців, які в той час перебували на Дону.

Однією з наріжних засад стосунків українського та донського козацтва у XVI - першій половині XVII ст. була обопільна солідарність на ґрунті захисту "козацьких вольностей". Обидві козащини вважали одна одну найприроднішим союзником у справі оборони своїх інтересів перед об'єктами політичного патріотизму кожної - відповідно Польщею та Московією. А українські козаки від часу зміцнення українсько-донських взаємин (з 10-х років XVII ст.) прагнули витиснути з них максимум користі для зміцнення своєї позиції у змаганнях з Варшавою, і вісь Дніпро-Дон стає впливовим фактором козацько-польських стосунків. Прикметно, що відбувалося це разом з переходом цих стосунків після Солоницької катастрофи до якісно іншої фази, до незагойного антагонізму, який у кінцевому рахунку вилетється в Національно-визвольну війну середини XVII ст.

Строго кажучи, увесь спектр стосунків українського козацтва з Доном відлунював на польсько-козацьких відносинах, але вістря цього шкідливого для Варшави чинника були прояви, зав'язані на проблемі безпосередньо. І жилися вони із закоріненого в свідомості українського та донського козацтва відчуття обопільної спорідненості, із спільності глибинних інтересів козацтва на турецько-татарському напрямку та потреб оборони власних спільнотних прерогатив.

У XVI ст., коли в Україні козацько-польські стосунки розвивалися динамічно, а можливості для порозуміння між новим станом, що формувався, і Варшавою ще не були вичерпані, українські козаки не відчували нагальної потреби в підтримці з боку тоді нечисельного і розпорошеного донського козацтва. Відтак не бачимо козацьких спроб втягнути до своїх "домашніх" проблем донців і задіяти тих як фактор підкріплення своєї позиції. Нічого такого не було навіть у здавалося б найвідповідальніший момент - під час козацьких війн під орудою Кшиштофа Косинського та Семерія Наливайка.

Поодиноким винятком із загальної практики був намір частини козаків відійти незадовго до Баторієвої реформи на Дон, бо їх, як писав польський хроніст Марцін Бельський, "Стефан-король хотів остаточно вигубити". Сам С. Баторій, за словами М. Бельського, "звідси ще більшу небезпеку бачив", а тому дав козакам спокій [1].

Детальніші звістки стосовно цієї ситуації у відомих на сьогодні джерелах відсутні. Проте логіка тогочасних українсько-донських взаємин і переплетіння обставин напередодні реформи дають підстави припускати вірогідність подібних заяв з козацького боку, так само як і ймовірність королівських побоювань щодо організації тими й іншими козаками спільних бойових дій проти турок і татар, а також, можливо, й

появи частини українських козаків разом із донськими у таборі Івана IV на Лівонській війні. Донський чинник, отже, вірогідно міг якоюсь мірою враховувати С.Баторій при ухвалі рішення про запровадження реєстру.

Вдруге українські козаки вдаються до заяви про можливість виходу на Дон у 1614 р. Тоді козацтво, вже оформлене у стан, вибуяле через ослаблення урядового тиску (у зв'язку зі своєю непересічною участю в подіях московської Смути та польсько-московської війни), опинилося перед загрозою нового збройного конфлікту з Польщею. З вигасанням Смути відходили у минуле сприятливі для козацтва обставини, коли потрібна для Варшави його активність на Московщині виконувала роль своєрідного клапана, який, випускаючи надлишок напруги, не давав польсько-козацьким протиріччям сягнути критичної позначки. Відтепер козаки позбавлялися в очах уряду своєї нагальної потреби - цієї підпори змагань за станові інтереси. На додачу втрачалася одна з першорядних можливостей для здобичництва. По суті єдиною віддушиною залишалися тут морські походи, на які запорожці й налягають по Смуті з подвійною енергією. Але активність на морі, провокуючи безкінечні ускладнення в польсько-турецьких та польсько-татарських взаєминах, знову ж таки бумерангом б'є по стосунках з урядом. За таких умов козаки мусили повнокровно використовувати у взаєминах з Варшавою донський чинник. Донці як союзники у можливому збройному протистоянні в Україні, Дон як територія укриття від польських репресій, українсько-донська приязнь як фактор впливу на позицію Польщі. Для козаків не залишалось іншого виходу як вдихнути нове життя у свої стосунки з Доном.

Першою ластівкою нового підходу українських козаків став проголошений у 1614 р. намір перебраться на Дон, якщо не припиняться утиски з боку коронного війська, яке перебувало в Україні з літа 1614 р. (спершу через татарську загрозу, а згодом у зв'язку з Житомирською комісією) [2]. Мета заяви вгадується легко - натиснути на Варшаву, аби та не ухвалювала антико-

зацьких рішень. Козацтво тим самим афішує наявність у своєму арсеналі ще одного важеля впливу. Що це була не випадкова акція, а прояв курсу на використання усіх вигод, які потенційно міг дати донський чинник, доказово свідчить послідовність майбутніх козацьких заходів.

До повстання 1625 р. українські козаки активно використовували Дон як недосяжне для Польщі місце перебування та як ще один шлях для виходу в море. В такий спосіб періодично збивалася напруга у стосунках з Варшавою. По мірі ж загострення їх плани козаків щодо Дону розширюються. По-перше, передбачається, в разі початку нової війни, мати як резерв запорожців, що перебували на Дону, по-друге, козацький провід доходить думки про залучення до бойових дій донських козаків. Московські джерела добре відтілюють еволюцію козацьких задумів.

У 1623 р., як звідомлювали Посольський приказ брянські воеводи, "гетман послал листы к запороским черкасом, чтоб из Запорог и из Дону черкасы шли к нему, гетману, в сход битца с ляхами за веру" [3].

Навесні 1624 р. вже "черкасы приговорили всем быть из Запорог и из Дону за свою крестьянскую веру стоять с полскими людьми" [4]. Напередодні війни під орудою Марка Жмайла до Москви доходять чутки, що козаки "в литовских городках накликали к себе в прибавку всяких людей в казаки и дватцат тысяч из Дону государевых казаков себе на помоч призвали" [5].

Насправді українським козакам вдалося досягти лише частки задуманого. До повстанців могли долучитись тільки "донські" запорожці, бо саме під кінець літа усі вони вирушили з Дону в Україну. Про це вели мову воронежець Неустрой Недосекаєв (23 серпня у Воронежі) та донський отаман Олексій Старов (9 жовтня у Москві) [6]. Військо Донське залишилося глухим до закликів українського козацтва. У лавах повстанців представників його, принаймні якоїсь помітної групи, яка б прийшла з Дону, не подибуємо, що було тривожним дзвінком для запорожців відносно ненадійності

сподівань на поповнення за рахунок донців. Врешті, відгомін дзвінка не набув гучності та осмислення. Та й саме повстання 1625 р. не стало в Україні загальнокозацькою акцією.

По Куруківській катастрофі, коли поза шеститисячним реєстром опинилося понад 30 тис. випищиків, запорожці традиційно розглядають територію Дону як прихисток від польської руки. Зокрема, про намір випищиків відійти на Дон говорив відомий авантюрист Олександр Ахія [7]. Прихід пізньої осені 500 запорожців відзначали астраханські воєводи [8]. В іншій своїй відписці ці воєводи наголошували, що запорожці, які вибралися по весні в море, "на Дону зимовали многие люди" [9]. Від більш масового виходу козаків, напевно, утримали повільне укладання Михайлом Дорошенком реєстру та відсутність у стислім часі каральних заходів з боку Польщі.

У 30-ті роки використання українськими козаками донського чинника досягає найбільшого за першу половину XVII ст. розмаху. До аналогічних заходів вдається й Військо Донське: на початку 30-х років воно відчуло реальну загрозу з боку войовниче налаштованої Москви. Наприкінці літа 1630 р. на Дону поширилася чутка, що царські ратні люди на чолі з Іваном Карамішевим, які супроводжували до Азова турецького посла Фому Кантакузіна та московських посланців Андрія Совіна та Михайла Алфімова, мають наказ завдати удару по Війську Донському. Новину приніс із Москви донський отаман Іван Каторжний [10]. Невдовзі слова І. Каторжного підтвердили Мулиця та Іван Лагутін - козаки з арештованої у Москві донської військової станиці, що втекли по дорозі на заслання. За їхнім повідомленням, І. Карамішев сам напросився іти на Дон, щоб "донских казаков вешать и побивать" [11].

Одразу ж після отримання першої звістки у Війську Донському зібралось коло. Ухвалили відрядити гінців просити допомоги в яїцьких, терських і запорозьких козаків. До Верхнього Дону направили розвідників "для вестей". Українські козаки, засвідчуючи свою солідарність з донцями, відгукнулися швидко. А. Совін та М. Алфімов повідомляли, що перед їх появою на Дону туди прийшло 300

запорожців [12]. Але тривога виявилася марною. Москва не збиралася воювати з донцями. Це стало зрозуміло вже тоді, коли розвідники виявили, що разом з послами ідуть "люди небольшие" [13]. Та І. Карамішев все одно наклав головою. Інкримінували йому бажання звести козаків з Дону і ніби на глум, й те, що при зачитуванні царської грамоти "против государева имени шапки не снял, стоял, закуся бороду" [14].

Проте донські козаки й далі очікували царське військо, тому розмірковували над можливістю скликання спільно із запорожцями ради для обговорення питання про запобіжні заходи. І зовсім вже "по-українському" виглядали плани подіяти на царя погрозою відійти на Запоріжжя: "Напишем де к государю от себя отписку, а в отписке напишем, что Дон ему, царю, очистим, а сами, казаки, пойдем в Запороти" [15]. Що цікаво, подібні пропозиції не дістали загального схвалення. На Дону боялися засилля запорожців ("и так де запорожских казаков у них много" [16]), у чому навіть вбачали загрозу встановлення ними повного контролю над Військом Донським. Перемогла думка про заклик запорожців і дипломатичне оформлення заяви царю у слова: "Дон де ему, государю, очистим и учнут служить тому, кто их учнет жаловать" [17].

Ще відвертіше про принципову можливість надання українськими козаками збройної допомоги свідчать події 1631 — 1632 рр., коли донці вдруге (і знову помилково) очікували на московську навалу. Восени 1631 р. царські посланці Іван Бярятинський та Григорій Орлов повідомляли після відвідин Дону, що донські козаки "с теми де, государь, черкасы, которые у них остались, стоят заодно и Дону не покинут" [18]. Можливість навали пов'язувалася з приїздом "розмінщиків". Тому Військо Донське виставило на валуйському шляху донців "да черкас семсот человек" [19]. У березні 1632 р. на Дону посланцям царицинського воєводи Л. Волконського говорилось, що, у разі вторгнення царських військ, обов'язково будуть задіяні українські

козаки "тысяч десеть и болши", бо в донців з ними "приговор учинен" обопільно допомагати проти третьої сторони, яка розпочне з Доном чи Січчю війну [20].

Звісно, навряд чи укладався між українським та донським козацтвами якийсь письмовий документ, але існування принципової домовленості сумнівів не викликає. Свідчить про це й намір запорізьких козаків використати територію Дону для прихистку від польських репресій: після поразки козацької війни під орудою Тараса Трясила потік запорожців на Дон різко зріс. У 1631 р. самі запорожці наголошували: "А будет де их сила не возмет против ляхов стоять... и казаки, де государь, хотят, побрав наряд и всякие запасы, итит в Запороги, а из Запорог притит на Дон, и з Дону послать к тебе бити челом" [21]. Восени 1631 р. на Дон вибралося понад тисячу українських козаків [22]. Слідом за К.Гуслистом [23], можна припускати, що відійшов на Дон і перебував там досить довгий час сам Т.Трясило.

Тісні зв'язки мав з Доном і натхненник штурму Кодака Іван Сулима. Влітку та восени 1634 р. він організував дві облоги Азова, зимував на Дону, навесні був одним з ватажків спільного морського походу, після якого відійшов на Січ, звідки невдовзі пішов під Кодак. Серед учасників облоги були й представники Війська Донського [24]. Принагідно можна додати, що будівництво Кодака сприймали запорожці й крізь призму впливу появи фортеці на сполучення між Січчю та Доном. На їх думку ця твердиня Варшава побудувала також і для того, щоб вони пізніше "и на Дон пеши и судми не приходили ж" [25].

Під час повстання 1637 - 1638 рр. українські козаки постійно мають на увазі донський фактор. Однак відсутні свідчення щодо надання донськими козаками допомоги, хоча Павлюк, за "Щоденником" Ш.Окольського, мав намір заручитися підтримкою Дону [26]. Про це капелан польського війська довідався з матеріалів допиту полонених козаків Смоляхи та Ганжі. Після ж поразок під Кумейками та Боровицею спостерігається спалах міграції українських козаків на Дон. Так,

вихідці з Білої Церкви С.Тимофеев та Д.Кондратьев говорили, що "многие черкасы пошли в Запороги и на Дон, а иные де пошли в волоскую землю" [27]. У грудні хвилі запорожців накочуються на Дон одна за одною. Увиразнюють це як московські, так і польські джерела [28].

Натомість під час другого етапу козацької війни відношення Дону, і насамперед "донських" запорожців, до подій в Україні зазнає суттєвих змін. Від глухого нерозуміння й небажання надати допомогу повстанцям "донські" запорожці переходять до активної підтримки антипольських заходів. Ще ранньої весни Яцько Острянин надіслав на Дон листа із закликом про допомогу [29]. У відповідь більшість запорожців чи не відразу ж вирушила в Україну. Донський отаман Осип Лосев пізніше відзначав: "А которые де запорозские черкасы были в Азове, и те все пошли в Литву на выручку своим же запорозским черкасом" [30]. Про це йдеться й у статейному списку московських послів у Криму І. Остаф'єва та С. Кузовлева [31]. Двічі наголошував на цьому путивльський воевода М. Плещеев [32]. Козаки вирушили двома групами. Перша з'явилася на Січі в березні й увійшла до складу шістнадцятитисячного загону, звістка про рух якого швидко докотилась до Ніжина, де перебував С.Потоцький [33]. Інша група вибралася з Дону на Петрівку, тобто могла долучитись до повстанців тільки незадовго до битви на р. Старці, хоча певних звісток стосовно останнього не маємо. На Дону ж залишилось усього 200 запорожців [34].

Поява в Україні багатотисячного підкріплення, безумовно, посприяла успішному розгортанню козацького руху й перемозі під Говтвою. До запорожців також мали приєднатися близько 500 донських козаків, які перебували в загоні Мурки та Ріпки, що з'явився на театрі бойових дій у травні після невдалої облоги козаками Лубен. Але С.Потоцькому вдалося оточити загін і в жорсткому бою завдати поразки [35]. Поза тим все ж таки вперше бачимо принциповий намір Війська

Донського надати допомогу українським козакам у їхньому збройному конфлікті з Польщею.

Інша характерна особливість подій війни 1638 р. полягала у тому, що після поразки не відбувається масового відходу українських козаків на Дон. Відкотилися вони до московського прикордоння та до майбутньої Слобожанщини, давши початок першій хвилі масової колонізації цих теренів. Лише дрібні групи козаків з'явилися на Дону. Так, ще у вересні - жовтні, згідно з грамотою кримського хана, якому не було сенсу применшувати кількість

вихідців на Дон, в Азові перебувало всього-навсього 100 запорожців [36]. А вже 6 грудня астраханець Іван Суслов повідомляв своєму воєводі, що у фортеці налічується до 600 українських козаків "или мало болши" та 200 чол. на р. Міусі [37].

Як бачимо, українські козаки розглядали донський фактор як важливу точку опори у змаганнях з Польщею. Інша річ, що потенціал впливовості цього фактора у зв'язку як з українськими, так і з донськими причинами не був задіяний повною мірою. Але це вже окрема велика розмова.

1. Kronika Marcina Bełskiego. - Sanok, 1856. - Т.3. - С.1360-1361.
2. Російський державний архів давніх актів (даліРДАДА). - Ф. 123. - 1614№5. - Арк.22.
3. РДАДА. - Ф.210. - Приказний стіл. - Стб.3. - Арк. 135.
4. Там же. - Стб.12. - Арк.162.
5. Воссоединение У краиньї с Россией. Документы и материалы в трех томах. - М., 1954. - Т. 1. - С. 55.
6. Там же. - С.59.
7. Кулиш П. А. Материалы для истории воссоединения Руси. - М., 1877. - Т. 1. - С.230.
8. Воссоединение... - С.61.
9. Сухоруков В.Д. Историческое описание земли Войска Донского. Новочеркасск, 1878. - Т. 1. - С.215.
10. Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. - М.-Л., 1946. - С.199-200.
11. РДАДА. - Ф.89. - 1630№5. - Арк.108.
12. Там же. - Арк.79,108.
13. Там же. - Арк. 109.
14. Там же. - Арк. 110.
15. Там же. - Арк. 116.
16. Там же. - Арк. 117.
17. Там же. - Арк. 116.
18. РДАДА. - Ф.89. - 1631 №1. - Арк.57.
19. Там же. - Арк.56.
20. Воссоединение... - С. 123.
21. Там же. - С.110.
22. РДАДА. - Ф.89. - 1631 №1. - Арк.56.
23. Гуслицкий КГ. Исторические связи Украины с Россией до освободительной войны украинского народа 1648-1654гг. // Воссоединение Украины с Россией. - М., 1954. - С. 40-41.
24. РДАДА. - Ф. 210. - Білгородський стіл. - Стб. 64. - Арк. 139.
25. Мемуары, относящиеся к истории Южной России. - Киев, 1896. - Вып. 2. - С. 174.
26. РДАДА. - Ф. 127. - 1635 №2. - Арк. 187.

27. Воссоединение... - С. 186.

28.РДАДА.-Ф.210.-БілгородськМстш.-Стб.82.-Арк.35;Остаот%гйА!7~! Исторические связи...— С.69; *Новосельский А. А.* Борьба Московского государства.. -С. 260.

29. *Щербак В. О.* Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648-1654 р. - Киш,1989.-С.72.

30. Русская историческая библиотека. - СПб., 1906. - Т.24. - С.332.

31. РДАДА -Ф.123. -1638 №1. - Арк.27.

32. Воссоединение... -С .215.

33. Там же. -С214

34. РДАДА. - Ф.210. - Білгородський стил. - Стб,99. - Арк. 144.

35. *Щербак В. О.* Антифеодальні рухи... - С.75.

36. РДАДА.-Ф.123. -1638 №22.-Арк. 166.

37. РДАДА. - Ф. 127.-1639 №1.-Арк. 15-16.

Victor Brekhunenko

THE CONTACTS OF UKRAINIAN AND DON COSSACKS AS A FAKTOR OF THE COSSACK-POLISH RELATIONS (XVI - FIRST HALF XVII CENTURY)

The article discusses the impact of Ukrainian-Don contacts on the Cossack-Polish relations during XVI-XVII century. Special attention has been payed to the role of Ukrainian-Don relations in the political program of Ukrainian Cossackdom. It's shown that the Ukrainian Cossacks viewed Don Cossaks as an important alley in their relations with Poland. The cooperated with Don Cossacks during the Cossacks wars of 1625,1630,1637-1638. They were interested in the military support of the Don Cossacks as well as Ukrainian who temporarily residid in the Don area.